

Research Paper

Presenting the moral model of the Quran to strengthen the society in anomic political and social conditions

Ali Nemati*¹, Mohammad Dargahzadeh²

1. Assistant Professor, Department of Islamic Studies, Kharazmi University, Tehran, Iran.
2. Assistant Professor of the Department of Islamic Studies, University of Bonab, Bonab, Iran.

ARTICLE INFO

PP: 505-515

Use your device to scan and read
the article online



Keywords: *Quran, anomie, moral model, political geography, resilience*

Abstract

Anomie or social political disorder is a state of disorder or anomalous in which social rules are not binding on the actors. As a result, the cultural and social order of the society falls apart and the society loses its moral health. A look at the new Muslim society at the beginning of Islam shows that there were foundations for the formation of political-social anomie in that society. The signs of these foundations are reflected in the surahs that reflect the confrontation between the people of the book and the Islamic society. The content analysis of these verses shows that the Holy Quran has presented the following six moral principles as a moral model in order to strengthen the society to deal with anomic political-social conditions: seeing God as the watcher, recommending religious rituals, strengthening self-esteem, self-restraint. From the relationship between the province and the infidels and obedience to the Prophet (PBUH), calling for social solidarity and avoiding division, calling for individual and social patience.

Citation: Nemati, Ali; Dargahzadeh Mohammad (1403). Presenting the moral model of the Quran to strengthen the society in anomic political and social conditions. *Geography Quarterly (Regional Planning)*, 14(55). Pp. 505-515

DOI: [10.22034/JGEOQ.2024.478426.4131](https://doi.org/10.22034/JGEOQ.2024.478426.4131)

*Corresponding author: Nemati, Ali, **Email:** Dr.nemati@khu.ac.ir

Copyright © 2024 The Authors. Published by Qeshm Institute. This is an open access article under the CC BY license (<https://creativecommons.org/licenses/by/4.0/>).

Extended Abstract

Introduction

The existence of social harms in Iranian society and the fear of the spread of these harms show the necessity of solutions to deal with these harms and their effects. From the point of view of sociology, one of the important causes of the formation of such conditions in the society is the condition called anomie. Anomie is one of the macro sociological concepts and expresses a kind of epidemiology in understanding and analyzing social harms and is an explanation for the spread of harms in the society. (Burrill and Morgan, 1383: 13-18; Worsley, 1378: 58-59)

One of the solutions suitable for Iranian-Islamic culture to face the conditions of anomie in the society is to refer to the teachings of the Quran as the first and most reliable religious text. Deriving a moral model from Quranic teachings in facing the anomic conditions of the society at the time of revelation of the Quran can be a decisive model for facing the anomic conditions and solving the problems arising from it in similar political geography. Based on this, the issue of the present research is to identify and investigate the Quranic model for facing the conditions of political anomie in the society.

Methodology

The method of the present research is content analysis with a library review of texts.

Results and Discussion

Simultaneously with the arrival of the Prophet of Islam in Medina, the bases and contexts of anomie conditions were being formed in the society of Medina and its effects appeared from time to time in a part of the society. The

Holy Quran reflects the measures taken by the Prophet of Islam to overcome the anomie conditions in the geography. The politics of that day were used by Medina society. Examining the surahs that reflect the confrontation between the people of the book and the Islamic society makes it clear that one of the important strategies of the Qur'an to deal with the anomie situation is to strengthen the members of the society. Through the content analysis of the Qur'anic verses, this research has found six ways to strengthen the society in anomalous conditions, which are: paying attention to God's supervision, religious instructions, strengthening self-esteem, calling for severing the relationship of guardianship with infidels and obeying the Prophet (PBUH). Calling for social solidarity and avoiding division, and calling for patience and synergy in it.

Conclusion

Examining the verses of the Quran, especially the civil surahs that were revealed in the atmosphere of the formation of the government and the religious society of early Islam, makes it clear that the Quran paid attention to the theme of anomie, its effects and consequences, as well as dealing with it. One of the important strategies that the Qur'an took to deal with this situation was the education and strengthening of believers. By strengthening the believers, the impact of the people of the book's actions was minimized, and as a result, the anomie situation in the society was controlled and restrained. This research seeks to discover and examine the basic axes that the Quran used to strengthen the early Islamic society by analyzing the content of the verses of the Quran.

References

1. Burrill, Gibson, Garrett Morgan (2014), macro sociological theories and organization analysis. Translated by Mohammad Taghi Norouzi, Imam Khomeini Education and Research Institute, Tehran.
2. Chalabi, Masoud (1375), Sociology of order: description and theoretical analysis of social order. Tehran, Ney publishing house.
3. Dehghani Firouzabadi Mustafa and Reza Ranjbar (1402), analysis of the Qur'an-based barriers to political-social education from the perspective of behavioral deviations and its solutions, Qur'an and Social Sciences Quarterly, Vol. 9, pp. 48-56.
4. Rajabzadeh, Ahmad, Masoud Kothari (2012), "Political Anomie in Durkheim's

- Thought", Shiraz University Social and Human Sciences, Vol. 37, pp. 45-31.
5. (1382), "Political anomie based on the opinion of Tehrani citizens", Social Sciences Journal, Vol. 21, pp. 348-319.
 6. Serajzadeh Seyed Hossein and Mohammad Reza Poyafar (2007), Religion and social order: investigating the relationship between religiosity and feelings of anomie and deviantness among a sample of students, Journal of Faculty of Literature and Humanities, Tarbiat Moalem University, Vol. 63, pp. 105-71 .
 7. Salimi, Ali (2013), Structural analyzes and contradictions in the Quranic theory of Kajrovi: based on Shiite interpretive opinions, doctoral dissertation in the field of sociology, cultural theory orientation, Qom, Hozha Research Institute and University.
 8. Tabatabaei, Muhammad Hossein (1390 AH), Al-Mizan fi Tafsir al-Qur'an, Beirut, Al-Alami Press Institute.
 9. Fazlullah, Muhammad Hossein (1419), Man Wahi Al-Qur'an, Beirut, Darul Malak.
 10. Mohammadi Jurkoye Ali and Masoud Mostafapour (2013), an Islamic-critical approach to dealing with anomie from Durkheim's point of view, Islamic Law, vol. 32, pp. 181-207.
 11. Madrasi, Seyyed Mohammad Taqi (1419), Man Hoda Al-Qur'an, Tehran, Dar Mohibi Al-Hussein, 1419.
 12. Marjaei, Siddhadi (2012), "Measuring and examining the feeling of anomie among young people", Youth Studies, Vol. 5, pp. 60-23.
 13. Makarem Shirazi, Nasser and colleagues (1371), Tafsir al-Nashon, Tehran, Dar al-Kitab al-Islami.
 14. Mousavi Jed Seyed Mohammad and others (2019), the relationship **between** professional ethics and social anomie (procrastination) among employees, Ethics in Science and Technology Quarterly, 15th year, Vol. 3, pp. 161-168.
 15. Mirzaei Mohammad and others (1402), analysis of the concept of anomie in the Qur'an with an emphasis on Surah Al-Baqarah, two scientific quarterly Qur'an and Science, vol. 32, pp. 121-146.
 16. White, Robert and Fiona Haines (2017), Crime and Criminology: A Textbook of Crime and Deviance Theories. Translated by Ali Salimi, Qom, Hozha Research Institute and University.
 17. Worsley, Peter (1378), Social Order in Sociological Theories (Collection of Social Sciences: 4). Translated by Saeed Moidfar, Tehran, Tebian.
 18. Clinard, Marshall B., Robert F. Meier (2010). Sociology of Deviant Behavior. Belmont, CA, Wadsworth Cengage Learning, 14th ed.
 19. McLaughlin, Eugene, John Muncie (eds.)(2001). Sage Dictionary of Criminology. London, Sage Publications.
 20. Ritzer, George (ed.) (2007). The Blackwell Encyclopedia of Sociology. Oxford, Blackwell Publishing Ltd.
 21. Rock, Paul (2001). 'Deviance'. in A. Kuper & J. Kuper (eds.). The Social Science Encyclopedia. New York, Routledge. 2nd ed. Pp. 182-185.



انجمن ژئوپلیتیک ایران

فصلنامه جغرافیا (برنامه ریزی منطقه‌ای)

دوره ۱۴، شماره ۵۵، تابستان ۱۴۰۳

شاپا چاپی: ۶۴۶۲-۲۲۲۸ شاپا الکترونیکی: ۲۱۱۲-۲۷۸۳

Journal Homepage: <https://www.jgeoqeshm.ir/>




مقاله پژوهشی

ارائه الگوی اخلاقی قرآن برای مقاوم سازی جامعه در شرایط آنومیک سیاسی اجتماعی

علی نعمتی* - استادیار گروه معارف اسلامی، دانشگاه خوارزمی، تهران، ایران.

محمد درگاه زاده - استادیار گروه معارف اسلامی، دانشگاه بناب، بناب، ایران.

چکیده	اطلاعات مقاله
<p>آنومی یا آشفتگی سیاسی اجتماعی، یک وضعیت بی قاعدگی یا بی هنجاری است که در آن قواعد اجتماعی برای عاملان الزام آور نیستند. در نتیجه نظم فرهنگی و اجتماعی جامعه از هم می پاشد و جامعه حالت سلامت اخلاقی خود را از دست می دهد. نگاهی به جامعه نومسلمان صدر اسلام نشان می دهد بسترهای شکل گیری آنومی سیاسی - اجتماعی در آن جامعه وجود داشته اند. نشانه های این بسترها در سوره هایی که فضای تقابل اهل کتاب با جامعه اسلامی را بازتاب می دهند، منعکس شده است. تحلیل محتوایی این آیات نشان می دهد قرآن کریم به منظور مقاوم سازی جامعه برای مقابله با شرایط آنومیک سیاسی - اجتماعی، شش اصل اخلاقی ذیل را بعنوان یک الگوی اخلاقی ارائه نموده است: ناظر دانستن خداوند، توصیه به مناسک عبادی، تقویت عزت نفس، خودداری از رابطه ولایت با کافران و اطاعت از پیامبر (ص)، دعوت به همبستگی اجتماعی و دوری از تفرقه، دعوت به صبر فردی و اجتماعی.</p>	<p>شماره صفحات: ۵۰۵-۵۱۵</p> <p>از دستگاه خود برای اسکن و خواندن مقاله به صورت آنلاین استفاده کنید</p> 
	<p>واژه‌های کلیدی: قرآن، آنومی، الگوی اخلاقی، جغرافیای سیاسی، مقاوم‌سازی</p>

استناد: نعمتی، علی؛ درگاه زاده محمد (۱۴۰۳). ارائه الگوی اخلاقی قرآن برای مقاوم سازی جامعه در شرایط آنومیک سیاسی اجتماعی.

فصلنامه جغرافیا (برنامه ریزی منطقه‌ای)، ۱۴(۵۵). صص ۵۰۵-۵۱۵

DOI: 10.22034/JGEOQ.2024.478426.4131

* نویسنده مسئول: علی نعمتی، پست الکترونیکی: Dr.nemati@khu.ac.ir

مقدمه

وجود آسیب‌های اجتماعی در جامعه ایران و بیم گسترش این آسیب‌ها، ضرورت راهکارهای مقابله با این آسیب‌ها و اثرگذاری‌های آن را بیش از پیش نمایان می‌سازد. از نگاه جامعه‌شناسی، یکی از علل مهم شکل‌گیری چنین شرایطی در جامعه، وضعیتی است که از آن به آنومی^۱ یاد می‌شود. آنومی از مفاهیم کلان جامعه‌شناختی و بیانگر نوعی همه‌گیرشناسی^۲ در فهم و تحلیل آسیب‌های اجتماعی بوده و توضیحی برای شیوع آسیب‌ها در جامعه است. (بوریل و مورگان، ۱۳۸۳: ۱۸-۱۳؛ ورسلی، ۱۳۷۸: ۵۸-۵۹)

یکی از راهکارهای مناسب با فرهنگ ایرانی - اسلامی برای مواجهه با شرایط آنومی در جامعه، مراجعه به آموزه‌های قرآن بعنوان اولین و معتبرترین متن دینی می‌باشد. استنباط الگوی اخلاقی از آموزه‌های قرآنی در مواجهه با شرایط آنومی جامعه زمان نزول قرآن می‌تواند الگویی تعیین‌کننده برای مواجهه با شرایط آنومیک و حل مشکلات ناشی از آن در جغرافیای سیاسی مشابه باشد. بر این اساس مسأله پژوهش حاضر، عبارت است از شناسایی و بررسی الگوی قرآنی برای مواجهه با شرایط آنومی سیاسی در جامعه.

در راستای مسأله مورد پژوهش، تحقیقات متعددی انجام گرفته است که به ترتیب ذیل می‌باشند:

پژوهش رجب زاده و کوثری نشان می‌دهد دو جریان نوسازی اقتصادی و سیاسی در دهه‌های پیشین موجب تشدید نابسامانی‌ها در صحنه سیاسی ایران شده است؛ رشد فقر و شکاف طبقاتی و نیز باز نبودن ساختار سیاسی جامعه به منظور پاسخ‌گویی به تقاضاهای سیاسی نوپدید از نشانه‌های این آنومی سیاسی هستند و برای برون رفت از تبدیل شدن آن به اوضاع مزمن باید چاره‌اندیشی شود. هرچند در این پژوهش به طور مستقیم از راهکارهای مطرح در متون دینی سخنی به میان نیامده است اما کاستن رشد فقر و شکاف طبقاتی و ارائه آزادی سیاسی در جامعه مطابق با آموزه‌های قرآن کریم می‌باشند. (رجب زاده و کوثری، ۱۳۸۲).

پژوهش سراج زاده و پویافر نشان می‌دهد میان دینداری و احساس آنومی و کج روی جوانان رابطه معکوس وجود دارد هرچقدر گرایش و التزام به مناسک فردی و جمعی دین در میان افراد افزون تر شود، آنومی و کج روی در میان آنان کاهش می‌یابد. (سراج زاده و پویا فر، ۱۳۸۷)

محمدی جورکویه و مصطفی پور در مقابل نظریه دورکهیم برای مواجهه با آنومی دیدگاه جدیدی ارائه داده‌اند. دورکهیم آنومی را مولود توسعه می‌داند که از حرص انسان نشات می‌گیرد و تنها راه به بند کشیدن طبیعت حریص انسان را نظارت‌های اجتماعی می‌پندارد. این در حالی است که آموزه‌های اسلامی ضمن تأکید بر تاثیر مثبت نظارت‌های اجتماعی برای مقابله با آنومی، کانون توجه خود را بر روی نظارت‌های درونی متمرکز نموده‌اند. (محمدی جورکویه و مصطفی پور، ۱۳۹۱)

موسوی جد و دیگران بر اساس نتایج پژوهش تجربی انجام داده، معتقدند پایبندی به اصول اخلاق حرفه‌ای همانند مسئولیت‌پذیری، صداقت، عدالت و ... می‌تواند آنومی (اهمال کاری) را در سازمان کاهش دهد. (موسوی جد و دیگران، ۱۳۹۹)

دهقانی فیروزآبادی و رنجبر در پژوهش خود به این نتیجه رسیده‌اند که از منظر قرآن کریم مهم‌ترین انحراف‌های رفتاری بر سر راه تربیت سیاسی - اجتماعی عبارتند از: هواپرستی، قساوت، تبعیت از فاسدان و تقلید کورکورانه. راهکارهایی مانند بصیرت‌آفرینی، صداقت رفتاری، ایجاد الفت با سخاوت و بخشندگی، خدمت‌رسانی به مردم و اجتناب از روحیه جاه‌طلبی برای برون رفت از انحراف‌های پیش‌گفته ارائه شده است. (دهقانی فیروزآبادی و رنجبر، ۱۴۰۲)

میرزایی و دیگران در پژوهش خود نشان داده‌اند که بسترها و زمینه‌های بروز آنومی در جامعه نومسلمان صدر اسلام وجود داشته و آثار آن در قرآن کریم بازتاب یافته است که عبارتند از: ضعیف شدن اعتبار باورها، ارزش‌ها، هنجارهای اسلامی، شکل‌گیری دلبستگی‌های دوگانه، سرگردانی افراد در انتخاب نظام‌های اعتقادی و ... و پیامبر اسلام (ص) راهکارهایی برای مقابله با این وضعیت در پیش گرفته بودند. (میرزایی و دیگران، ۱۴۰۲)

^۱. Anomie

^۲. Epidemiology

در ادامه پژوهش‌های پیشین، پژوهش حاضر نشان می‌دهد بر اساس قرآن کریم جامعه صدر اسلام مبتلا به بسترهای آنومیک سیاسی بوده و راهکارهایی برای مقابله با آن ارائه شده است و بررسی این راهکارها نشان دهنده الگوی اخلاقی قرآنی در مواجهه و مقابله با شرایط آنومیک جامعه در جغرافیای سیاسی مشابه است.

مبانی نظری

متخصصان آسیب‌های اجتماعی برای تبیین جرم و کج‌روی از مفاهیم مختلفی استفاده کرده‌اند. این مفاهیم در واقع عوامل شکل‌گیری جرم را بیان کرده و سبب‌شناسی آسیب‌های اجتماعی محسوب می‌شوند. آنومی از جمله مفهوم‌های کلان در آسیب‌های اجتماعی است که یکی از علل مهم شکل‌گیری آسیب‌های اجتماعی را تبیین می‌کند؛ آنومی شرایطی است که در آن، هنجارها - یعنی، قواعد رفتاری حاکم بر جامعه، اعم از آیین‌ها، سنت‌ها، مقررات و ... - و همچنین آرمان‌ها، باورها و ارزش‌های اجتماعی که هدایت‌کننده و جهت‌دهنده رفتارهای افراد جامعه‌اند، قدرت تعیین‌کنندگی - یعنی، نظم‌دهی و جهت‌دادن - خود را نسبت به آن رفتارها و همچنین ظرفیت ایجاد و تقویت نگرش و هویت جمعی را در آن افراد از دست می‌دهند، به بیان دیگر، آنومی، افراد را از جهت‌دهی و هدایت جامعه خارج کرده و توان این جهت‌دهی و هدایت را از آن می‌گیرد. (بوریل و مورگان، ۱۳۸۳: ۱۸-۱۳؛ ورسلی، ۱۳۷۸: ۱۲۳؛ وایت و هینز، ۱۳۹۰: ۱۳۷ راک، ۲۰۰۱: ۱۸۴؛ کلینارد و می‌یر، ۲۰۱۰: ۷۴).

علت این امر این است که در شرایط آنومی، اعضای جامعه، آرمان‌ها و اهداف اجتماعی را مبهم، دچار دوگانگی یا چندگانگی یا دور از دسترس می‌بینند و در نتیجه، در درستی یا واقعی بودن آرمان‌ها یا درستی یا طریقت (رساندگی) ابزارها و مسیریایی که در شرایط واقعی زندگی در جامعه برای رسیدن به آرمان‌ها وجود دارد، تردید می‌کنند و ناگزیر و برحسب طبیعت فردی و پایگاه اجتماعی، از یکی یا هر دوی آن‌ها دل می‌کنند و آن‌ها را زیر پا می‌گذارند. به بیان دیگر، این تردیدها، این تصور را در ذهن اعضای جامعه پدید می‌آورند که آرمان‌ها، اهداف، باورها، ارزش‌ها و آداب و رسوم جمعی و مشترک، رهنمودها و خطوط راهنمای قابل اتکایی نیستند. (ریترز، ۲۰۰۷: ۱۴۴؛ مک‌لاف‌لین و مانسی، ۲۰۰۱: ۱۰-۱۱؛ مرجایی، ۱۳۸۲: ۲۶-۳۲ رجب‌زاده و کوثری، ۱۳۸۱: ۳۴-۴۱). روشن است که در چنین شرایطی، پذیرش و تبعیت از هنجارها چقدر شکننده بوده و کج‌روی و تخلف از هنجارها، به سادگی انجام می‌شود.

در شرح زمینه‌های شکل‌گیری آنومی موارد زیر را بر شمرده‌اند: دوگانگی و تعارض ارزش‌ها و هنجارها، شفاف نبودن، ضعیف شدن یا فقدان آن‌ها، ضعف نظارت بر نقش‌ها و کنش‌ها، تغییرات فرهنگی، اقتصادی و اجتماعی و ... (چلبی ۱۳۷۵: ۱۰۷-۱۱۰) مقابله با آنومی نیز افزون بر مقابله با زمینه‌های شکل‌گیری آن، از جمله در محورهای زیر ترسیم شده است: تقویت و استحکام بخشیدن به وجدان جمعی، تقویت همبستگی اجتماعی و حضور فراگیر و مؤثر راهکارهای نظارت اجتماعی در سطح جامعه. بر این اساس در ادامه، مفاهیم نظری زیر به اختصار تعریف خواهند شد: وجدان جمعی، همبستگی اجتماعی و ضعف کنترل‌های اجتماعی.

یکی از عوامل مهم ایجاد آنومی در جامعه، اقدامات مخرب جریان‌ات رقیب فرهنگی - اجتماعی مخالف با فرهنگ حاکم بر جامعه است. این جریان‌ها برای این که به جامعه ضربه بزنند، تلاش می‌کنند با اقدامات خود اعتبار باورها، هنجارها و ارزش‌های جامعه را به چالش بکشند و عواطف جمعی را تضعیف کنند که نتیجه آن عدم تمایل و آمادگی اعضای آن جامعه نسبت به عمل به هنجارهای برخاسته از باورها و ارزش‌های آن جامعه خواهد بود. روشن است که این مسئله باعث کج‌روی و ایجاد آسیب‌های اجتماعی خواهد شد؛ زیرا وقتی باورها، ارزش‌ها و هنجارها تضعیف شود، این امور توانایی جهت‌دادن به کنش‌ها را از دست خواهند داد. همچنین فشار هنجاری در جامعه از بین خواهد رفت در نتیجه افراد راحت‌تر می‌توانند بر خلاف هنجارهای جامعه عمل کنند. (سلیمی، ۱۳۹۳: ۴۲-۴۴)

بررسی آیات قرآن به ویژه سوره‌های مدنی که در فضای تشکیل حکومت و جامعه دینی صدر اسلام نازل شده‌اند، روشن می‌سازد که قرآن به مضمون آنومی، آثار و پیامدها و همچنین مقابله با آن توجه داشته است.

مقابله قرآن با آنومی در جامعه دینی صدر اسلام، مبتنی بر تشخیص دقیق و فهمی علمی از مسأله و اتخاذ راهبردی دقیق برای مقابله با این شرایط بوده است. راهبردی که با وجود وضعیت مشابه در شرایط کنونی کشور می‌تواند الگویی تعیین کننده برای مقابله با این شرایط و حل مشکلات ناشی از آن باشد و می‌تواند توضیح مناسبی را برای فهم دقیق و جامع الاطراف «الگوی قرآنی پیشگیری از آسیب‌های اجتماعی» - و به‌ویژه، فهم علت‌محور راهبردها و راهکارهای پیشگیری که کمتر مورد مذاقه و تأمل قرار گرفته است - فراهم کند.

برای مثال، می‌توان از مفهوم دوگانگی یا چندگانگی باورها، ارزش‌ها و هنجارها یاد کرد که یکی از عوامل اصلی شکل‌گیری آنومی است. در این خصوص می‌توان مشاهده کرد که یکی از چالش‌های اصلی در زمان حضور پیامبر(ص) در مدینه و شکل‌گیری حکومت و جامعه اسلامی، وجود دو جریان فرهنگی، اعتقادی و ارزشی قدرتمند اهل کتاب در آن شهر یا اطراف آن بوده است. این جریانات که حضور فرهنگ اسلام را عامل تضعیف فرهنگ خود و از دست دادن نفوذ اجتماعی‌شان می‌دیدند، به مقابله با آن برخاستند و تبلیغات گسترده‌ای را علیه آن آغاز کردند. این وضعیت منجر به تعدد و واگرایی نظام‌های اعتقادی، ارزشی و هنجاری، گروه‌های نفوذ و مراجع ارزش‌گذاری در جامعه مدینه گردید که یکی از عوامل شکل‌گیری آنومی می‌باشد. از سوی دیگر با حضور این عامل تأثیرگذار در آنومی، شاهد بروز شرایط روانی و اجتماعی‌ای در جامعه و به ویژه در میان عده‌ای از تازه مسلمان‌ها می‌شویم که شباهت‌هایی قابل توجه با مؤلفه‌هایی دارد که در نظریه‌های جامعه‌شناسی به عنوان آثار آنومی سیاسی ذکر شده است.. بررسی‌های انجام شده در این زمینه، نشان می‌دهد که تقابل فرهنگی این جریانات با اسلام، نقش اساسی در شکل‌گیری بسترها و زمینه‌های وضعیت آنومی در فضای جامعه دینی داشته است.

هدف اهل کتاب، تأثیرگذاری بر جامعه هدف یعنی مؤمنان است. آن‌ها که مراجع اقتدار متعارض هستند تلاش می‌کنند با اقدامات مختلف، جامعه ایمانی را نسبت به درستی مسیر خود دچار تردید کرده و در نتیجه از ادامه آن باز دارند. همین امر، باعث بروز وضعیتی در جامعه اسلامی می‌شود که از آن با عنوان آنومی یاد می‌شود. یکی از راهبردهای مهمی که قرآن برای مقابله با این وضعیت در پیش گرفت تربیت و مقاوم‌سازی مؤمنان بود. با مقاوم‌سازی مؤمنان، تأثیر اقدامات اهل کتاب به حداقل رسید و در نتیجه وضعیت آنومی در جامعه کنترل و مهار شد. این پژوهش به دنبال آن است که با تحلیل محتوایی آیات قرآن، محورهای اساسی که قرآن برای مقاوم سازی جامعه صدر اسلام به کار بست را کشف و بررسی نماید.

یافته‌های پژوهش

بررسی محتوایی سوره‌های مدنی قرآن نشان از وجود شش محور برای تربیت و مقاوم سازی مؤمنان در مقابل مراجع اقتدار متعارض دارد که عبارتند از:

۱. توجه به نظارت خداوند

شمار قابل توجهی از نظریه‌های مهم و ماندگار کج‌روی، وقوع کج‌روی را ناشی از ضعف در فرایند نظارت اجتماعی در جامعه و ناکارآمدی اهرم‌های آن می‌دانند و معتقدند وقتی اهرم‌های درونی یا بیرونی نظارت اجتماعی، ضعیف یا ازهم‌پاشیده باشند، آسیب‌های اجتماعی پدیدار می‌شوند. (سلیمی و داوری ۱۳۹۳، ۳۹۰-۳۹۵) بر این اساس تقویت نظارت اجتماعی به عنوان یکی از راهکارهای مهم مقاوم‌سازی در مقابل آسیب‌های سیاسی اجتماعی مطرح است.

یکی از محورهایی که برای تربیت و مقاوم‌سازی مؤمنان در مقابل عاملان آنومی سیاسی و اجتماعی به صورت چشمگیری در قرآن مورد استفاده قرار گرفت، توجه دادن به خداوند و نظارت او در همه زمان‌ها و احوال است. قرآن کوشیده است از این طریق، مخاطبان خود را به هنجارهای الهی ملتزم و از وقوع کج‌روی و آسیب‌های اجتماعی پیشگیری کند. این نظارت، با ضمانت اجرای تغییر رفتار همراه است و مراد از آن، در نهایت اعمال قدرت، هدایت یا بازداشتن کنش‌های دیگران است که با کنترل اجتماعی مدنظر در علوم اجتماعی هم‌خوان است؛ بعنوان نمونه:

آیات فراوانی در مقابل تبلیغات اهل کتاب، مؤمنان را به علم خداوند توجه داده‌اند (بقره، آیه: ۱۴۹). این علم از سوی کسی اتفاق می‌افتد که حکیم و قادر هست، پس قدرت برپایی قیامت را دارد و حکمت‌اش تحقق آن را حتمیت می‌بخشد. قسمت پایانی آیه، تهدیدی نسبت به توطئه‌گران و هشدار به مؤمنان است و می‌فرماید: خدا از آن‌چه انجام می‌دهید غافل نیست. این تاکیدات پی در پی که در آیه بعد نیز آمده است، همگی حاکی از این حقیقت است که مساله تغییر قبله و نسخ حکم سابق برای گروهی از تازه مسلمانان نیز گران و سنگین بوده همان‌گونه که برای دشمنان لجوج، دستاویزی برای توطئه بود، به همین دلیل خداوند بر روی علم خود تاکید نموده است. (سید فضل الله، ۱۴۱۹، ج ۳، ص ۹۴؛ مکارم و همکاران، ۱۳۷۱، ج ۱، ص ۵۰۶).

در آیه دیگر، مؤمنان را از دوستی با کافران به شدت نهی نموده است: هر کس چنین کند در هیچ چیز از خداوند نیست و رابطه خود را به کلی از پروردگارش گسسته است و در پایان آیه، هشدار به همه مسلمانان داده، می‌فرماید: خداوند شما را از نافرمانی خود بر حذر می‌دارد، و بازگشت همه شما به سوی خداست (آل عمران، آیه: ۲۸). این دو جمله، بر تحریم دوستی با دشمنان خدا تاکید می‌کند، از یک سو می‌فرماید: از مجازات و خشم و غضب خداوند بپرهیزید، و از سوی دیگر می‌فرماید: اگر مخالفت کنید بازگشت همه شما به سوی او است و نتیجه اعمال خود را خواهید گرفت.

در جای دیگر با بیان نظارت عاطفی پروردگار، مخاطبان خود را در مقابل پذیرش ولایت کافران مقاوم کرده و به اطاعت رسول متمایل کند (آل عمران، آیات: ۳۱-۳۲). ابتدا بیان می‌کند که راه به دست آوردن محبت خدا تبعیت از رسول است و سپس بیان می‌کند که خداوند کافران (کسانی که از خدا و رسول اطاعت نمی‌کنند) را دوست ندارد. (سید فضل الله، ۱۴۱۹، ج ۵، ص ۳۳۵؛ طباطبایی، ۱۳۹۰، ج ۳، ص ۱۵۷-۱۶۰)

همچنین در آیه ۲۸ آل عمران نیز بیان می‌کند که کسانی که ولایت کافران را بپذیرند هیچ جایگاه و ارزشی در نزد خدا نداشته و ارتباطی با او ندارند. (طباطبایی، همان: ص ۱۵۱)

۲. دستور العمل های عبادی

یکی از راهکارهای قرآن برای تربیت و مقاوم‌سازی مؤمنان در مقابل اهل کتاب، ارائه دستورالعمل‌های عبادی به آنان است. سازوکار تاثیر عبادت بر مقاوم‌سازی در مقابل آسیب‌های اجتماعی به این صورت است که عبادت، باعث می‌شود شخصیت ایمانی در نفس مؤمن تثبیت شود، در نتیجه برای رسیدن به خواست خدا، اعمال نیک را در جایی که اطاعت با موانع و مشکلات داخلی و بیرونی روبرو می‌شود با نیرویی روحی انجام دهد، تا در این مسیر گرفتار لرزش، ضعف و فروپاشی نشود. (سید فضل الله، همان، ج ۲، ص ۱۶۹) بعنوان نمونه در آیات ۱۰۹ تا ۱۱۰ سوره بقره

بعد از این که خداوند، دستور بخشش و آمرزش اهل کتاب را مطرح می‌کند آن را با سفارش مؤمنان به برپایی نماز و پرداخت زکات همراه می‌سازد. ما به تلاش زیادی نیاز نداریم تا از هماهنگی نماز و زکات با دستور عفو و بخشش آگاه شویم؛ زیرا نماز و زکات قلب مؤمن را -از پنجره عبادت- به سوی خدا باز می‌کند و از سوی خدا با پنجره هدیه، بنابراین او به وسیله این فضای معنوی درونی می‌داند که چگونه برای رسیدن به قرب خدا عفو، صفح و تسامح کند. (سید فضل الله، همان)

۳. دعوت به صبر و هم افزایی در آن

صبر، خویشتن‌داری و خود کنترلی از مولفه های مهم مقاوم‌سازی جامعه در مقابل انومی و آسیب‌های سیاسی - اجتماعی مترتب بر آن است؛ اگر جامعه‌ای صبور و خویشتن‌دار نباشد با تکان‌های کوچک، دچار تغییر و تحولات گسترده شده و هویت اصیل خود را از دست می‌دهد. در آیات متعددی از قرآن بر نقش صبر در مقاوم‌سازی فرد و جامعه تاکید شده است. بعنوان نمونه در آیه ۱۲۰ آل عمران، یکی از نشانه‌های کینه و عداوت کفار بازگو شده است که اگر پیروزی و پیش آمد خوبی برای شما رخ دهد، آن‌ها ناراحت می‌شوند و چنان‌چه حادثه ناگواری برای شما رخ دهد، خوشحال می‌شوند. اما اگر در برابر کینه‌توزی‌های آن‌ها استقامت کنید، و پرهیزگار و خویشتن‌دار باشید، آنان نمی‌توانند به وسیله نقشه‌های خائنانه خود به شما لطمه‌ای وارد کنند؛ زیرا خداوند به آن‌چه می‌کنید کاملاً احاطه دارد. بنابراین از ذیل آیه استفاده می‌شود که در امنیت بودن مسلمانان در برابر نقشه‌های شوم دشمنان، مشروط به استقامت و هوشیاری و داشتن تقوی است و تنها در این صورت است که امنیت آن‌ها تضمین گردیده است و از این طریق آن‌ها را به صبور بودن تشویق می‌کند. (مکارم و همکاران، همان، ج ۳: ص ۶۶)

همچنین در شأن نزول آیه ۱۸۶ آل عمران آمده است هنگامی که مسلمانان از مکه به مدینه مهاجرت نمودند و از خانه و زندگی خود دور شدند، مشرکان دست تجاوز به اموال آن‌ها دراز کرده به تصرف خود درآوردند و به هر کس دست می‌یافتند، از اذیت و آزار زبانی و بدنی فروگذار نمی‌کردند. هنگامی هم که به مدینه آمدند، در آن‌جا گرفتار بدگویی و آزار یهودیان مدینه شدند، مخصوصاً یکی از آنان بنام کعب بن اشرف شاعری بد زبان و کینه‌توز بود، که پیوسته پیامبر و مسلمانان را به وسیله اشعار خود، هجو می‌کرد و مشرکان را بر ضد آن‌ها تشویق می‌نمود، سرانجام وقاحت را به جایی رسانید که پیامبر ص ناچار دستور مجازات او را صادر کرد و به دست مسلمانان کشته شد. (مکارم و همکاران، همان، ص ۲۰۳-۲۰۵)

همچنین در آیه ۱۵۵ و ۱۵۶ سوره بقره به مساله «آزمایش به طور کلی» و چهره‌های گوناگون آن اشاره می‌کند و به عنوان یک امر قطعی و تخلف‌ناپذیر می‌فرماید: به طور مسلم ما همه شما را با اموری هم‌چون ترس و گرسنگی و زیان مالی و جانی و کمبود میوه‌ها آزمایش می‌کنیم. از آنجا که پیروزی در این امتحان‌ها جز در سایه مقاومت و پایداری ممکن نیست در پایان آیه می‌فرماید: و بشارت ده صابران و پایداران را؛ آن‌ها هستند که از عهده این آزمایش‌های سخت به خوبی بر می‌آیند و بشارت پیروزی متعلق به آن‌ها است، اما سست عهدان بی‌استقامت از بوته این آزمایش‌ها سیه‌روی درمی‌آیند. آیه بعد صابران را معرفی کرده می‌گوید: آن‌ها کسانی هستند که هر گاه مصیبتی به آن‌ها رسد می‌گویند ما از آن خدا هستیم و به سوی او باز می‌گردیم.

۴. تقویت عزت نفس

یکی از راه‌های تربیت و مقاوم‌سازی مؤمنان در شرایط تبلیغات روانی عاملان آنومی، تقویت عزت نفس مؤمنان و نشان دادن برتری آن‌ها بر دیگران است. عزت نفس از جمله مفاهیمی است که ارتباط مستقیم با خویشتن‌داری دارد. میزان عزت نفس انسان در عملکرد او اثرگذار است. انسان متناسب با خودپنداره اش و تصویری که از شخصیت خود دارد، عمل می‌کند. این روش در دستور کار قرآن قرار دارد؛ به عنوان نمونه در آیه ۱۴۳ سوره بقره، دلیل تغییر قبله «امت وسط» قرار دادن مسلمانان دانسته شده است و بدینوسیله هم توطئه اهل کتاب در دستاویز قرار دادن تغییر قبله برای هجمه به اسلام خنثی شد و هم دلیل تغییر قبله به کعبه، بعنوان بستری برای تقویت عزت نفس مؤمنان در مقابل اهل کتاب قرار داده شد. (مدرسی، ۱۴۱۹، ج ۱: ۲۷۴)

۵. دعوت به قطع رابطه ولایت با کافران و اطاعت از پیامبر (ص)

دوستی و امتزاج روحی مؤمنان با کافران منجر به پذیرش ولایت آن‌ها شده و آن‌ها را به ورطه آنومی می‌کشاند به همین دلیل مؤمنان از دوستی با کافران نهی شده‌اند (آل عمران، ۲۸). علامه طباطبایی در تفسیر این آیه می‌نویسد: «... اگر ما کفار را اولیای خود بگیریم خواه ناخواه با آنان امتزاج روحی پیدا کرده‌ایم، امتزاج روحی هم باعث می‌شود ما رام آن‌ها شده و از اخلاق و سایر شؤون حیاتی آنان متأثر گردیم، و آنان می‌توانند در اخلاق و رفتار ما تصرف کنند. دلیل بر این معنا آیه مورد بحث است... منظور آیه این است که بفرماید اگر تو مسلمان نوع دوست هستی، باید حداقل مؤمن و کافر را به اندازه هم دوست داشته باشی، اما این که کافر را دوست داشته باشی و زمام امور جامعه و زندگی جامعه را به او بسپاری و با مؤمنان هیچ ارتباط و علاقه‌ای نداشته باشی، این بهترین دلیل است که تو با کفار سنخیت داری و از مؤمنان جدا و بریده‌ای و این صحیح نیست.» (طباطبایی، همان، ج ۳: ۲۳۷)

آیات فراوانی (آل عمران، آیات: ۳۱-۳۳) نیز، مردم را به پیروی رسول خدا (ص) دعوت کرده و می‌فرماید ولایت خدا با پیروی کفار و تابع هوا و هوس‌های آنان شدن، نمی‌سازد، ولایت هم که جز با پیروی معنا ندارد، پس اگر واقعا دوست‌دار خدایند، باید پیامبر او را پیروی کنند نه مال و جاه و مطامع و لذاتی را که نزد کفار است. کسی که مدعی ولایت خدا و دوستی او است واجب است که از رسول او پیروی کند تا این پیروی‌اش به ولایت خدا و به حب او منتهی شود. در آیه دوم نیز به این مطلب اشاره کرد که سیل اخلاص که همان راه رسول است عینا همان مجموع اوامر و نواهی و دعوت و ارشاد او است، پس پیروی از رسول و پیمودن راه او، اطاعت خدا و رسول او در شریعتی است که تشریح شده. (رک: سید فضل الله، ج ۵: ۳۳۲-۳۳۷؛ طباطبایی، ج ۳: ۱۵۷-۱۶۰)

ع دعوت به همبستگی اجتماعی و دوری از تفرقه

قرآن متناسب با اقدامات اهل کتاب برای ایجاد تفرقه و از هم پاشیدن هویت جمعی جامعه ایمانی که از زمینه های ایجاد آنومی در یک جامعه است، دعوت به همبستگی و اتحاد را در دستور کار خود قرار داد. یکی از سوره‌هایی که به صورت گسترده به این امر پرداخته است سوره مبارکه آل عمران هست؛ علت این امر فضای خاصی بود که در زمان نزول این سوره بر جامعه اسلامی حاکم بود و از هر سوی گرفتار تاخت و تاز فرهنگی اهل کتاب قرار داشت (طباطبایی، همان، ج ۳: ۶). بعنوان نمونه در آیه ۱۰۳ سوره آل عمران، بر اتحاد و مبارزه با تفرقه تاکید شده است: همگی به ریسمان الهی چنگ بزنید و از هم پراکنده نشوید، سپس قرآن به نعمت بزرگ اتحاد و برادری اشاره کرده و مسلمانان را به تفکر در وضع اندوهبار گذشته دعوت می‌کند: فراموش نکنید که در گذشته چگونه با هم دشمن بودید ولی خداوند در پرتو اسلام و ایمان دل‌های شما را به هم مربوط ساخت و شما دشمنان دیروز، برادران امروز شدید. سپس می‌گوید: شما در گذشته در لبه‌گودالی از آتش بودید که هر آن ممکن بود در آن سقوط کنید و همه چیز شما خاکستر گردد! اما خداوند شما را نجات داد و از این پرتگاه به نقطه امن و امانی که همان نقطه «برادری و محبت» بود رهنمون ساخت.

همچنین در آیه ۲۰۰ آل عمران ابتدا، صبر تک تک افراد مطرح می‌شود، سپس از صبر دسته‌جمعی، سخن به میان می‌آورد. «مصابره» عبارت است از این که جمعیتی به اتفاق یکدیگر اذیت‌ها را تحمل کنند و هر یک صبر خود را به صبر دیگری تکیه دهد تا تاثیر صبر، هم در افراد و هم در اجتماع بیشتر شود. چون باعث می‌شود که تک تک افراد نیروی یکدیگر را به هم وصل کنند و همه نیروها یکی شود. و در نهایت «رابطوا» را مطرح می‌کند، رابطه از نظر معنا اعم از «مصابره» است، چون «مصابره» عبارت بود از وصل کردن نیروی مقاومت افراد جامعه در برابر شداوند و «رابطه» عبارت است از همین وصل کردن نیروها، اما نه تنها نیروی مقاومت در برابر شداوند، بلکه همه نیروها و کارها، در جمیع شؤون زندگی دینی، چه در حال شدت و چه در حال رخا و خوشی. (طباطبایی، همان، ج ۴، ص ۹۱-۹۲)

نتیجه گیری

مقارن با ورود پیامبر اسلام به مدینه، بسترها و زمینه‌های شرایط آنومی در جامعه مدینه در حال شکل‌گیری بودند و آثار آن هر از گاهی در بخشی از جامعه بروز می‌نمود قرآن کریم منعکس کننده اقداماتی است که پیامبر اسلام برای برون رفت از شرایط آنومی در جغرافیای سیاسی آن روز جامعه مدینه بکار بستند. بررسی سوره‌هایی که فضای تقابل اهل کتاب با جامعه اسلامی را بازتاب می‌دهند روشن می‌سازد که یکی از راهبردهای مهم قرآن برای مقابله با وضعیت آنومی، مقاومت‌سازی اعضای جامعه است. این پژوهش با تحلیل محتوایی آیات قرآن به شش راهکار مقاومت‌سازی جامعه در شرایط آنومی دست یافته است که عبارتند از: توجه دادن به نظارت خداوند، دستورالعمل‌های عبادی، تقویت عزت نفس، دعوت به قطع رابطه ولایت با کافران و اطاعت از پیامبر (ص)، دعوت به همبستگی اجتماعی و دوری از تفرقه، و دعوت به صبر و هم‌افزایی در آن.

منابع

۱. بوریل، گیسیون، گارت مورگان (۱۳۸۳)، *نظریه‌های کلان جامعه‌شناختی و تجزیه و تحلیل سازمان*. ترجمه محمدتقی نوروزی، تهران، سمت و مؤسسه آموزشی و پژوهشی امام خمینی.
۲. چلبی، مسعود (۱۳۷۵)، *جامعه‌شناسی نظم: تشریح و تحلیل نظری نظم اجتماعی*. تهران، نشر نی.
۳. دهقانی فیروزآبادی مصطفی و رضا رنجبر (۱۴۰۲)، تحلیل قرآن بنیان موانع تربیت سیاسی- اجتماعی از بعد انحراف های رفتاری و راه حل های آن، فصلنامه قرآن و علوم اجتماعی، ش ۹، صص ۴۸-۵۶.
۴. رجبزاده، احمد، مسعود کوثری (۱۳۸۱)، «آنومی سیاسی در اندیشه دورکیم»، علوم اجتماعی و انسانی دانشگاه شیراز، ش ۳۷، ص ۴۵-۳۱.
۵. (۱۳۸۲)، «آنومی سیاسی با تکیه بر نظر شهروندان تهرانی»، نامه علوم اجتماعی، ش ۲۱، ص ۳۴۸-۳۱۹.

۶. سراج زاده سیدحسین و محمدرضا پویافر (۱۳۸۷)، دین و نظم اجتماعی: بررسی رابطه دین داری با احساس آنومی و کج روی در میان نمونه ای از دانشجویان، مجله دانشکده ادبیات و علوم انسانی دانشگاه تربیت معلم، ش ۳، صص ۷۱-۱۰۵.
۷. سلیمی، علی (۱۳۹۳)، **تحلیل‌های ساختی و تضاد در نظریه قرآنی کجروی: بر اساس آرای تفسیری شیعه**، رساله دکتری رشته جامعه‌شناسی، گرایش نظری فرهنگی، قم، پژوهشگاه حوزه و دانشگاه.
۸. طباطبایی، محمد حسین (۱۳۹۰ ه.ق)، **المیزان فی تفسیر القرآن**، بیروت، موسسه الاعلمی للمطبوعات.
۹. فضل الله، محمد حسین (۱۴۱۹)، **من وحی القرآن**، بیروت، دار الملائک.
۱۰. محمدی جورکویه علی و مسعود مصطفی پور (۱۳۹۱)، رویکردی اسلامی - انتقادی بر راهکار مقابله با آنومی از منظر دورکهمیم، حقوق اسلامی، ش ۳۲، صص ۱۸۱-۲۰۷.
۱۱. مدرسی، سید محمد تقی (۱۴۱۹)، **من هدی القرآن**، تهران، دار محبی الحسین، ۱۴۱۹.
۱۲. مرجایی، سیدهادی (۱۳۸۲)، «**سنجش و بررسی احساس آنومی در میان جوانان**»، مطالعات جوانان، ش ۵، صص ۲۳-۶۰.
۱۳. مکارم شیرازی، ناصر و همکاران (۱۳۷۱)، **تفسیر نمونه**، تهران، دار الکتب الاسلامی.
۱۴. موسوی جد سیدمحمد و دیگران (۱۳۹۹)، رابطه اخلاق حرفه ای با آنومی اجتماعی (اهمال کاری) در میان کارکنان، فصلنامه اخلاق در علوم و فن آوری، سال پانزدهم، ش ۳، صص ۱۶۱-۱۶۸.
۱۵. میرزایی محمد و دیگران (۱۴۰۲)، تحلیل مفهوم آنومی در قرآن با تاکید بر سوره مبارکه بقره، دو فصلنامه علمی قرآن و علم، ش ۳۲، صص ۱۲۱-۱۴۶.
۱۶. وایت، رابرت و فیونا هینز (۱۳۹۰)، **جرم و جرم‌شناسی: متن درسی نظریه‌های جرم و کجروی**. ترجمه علی سلیمی، قم، پژوهشگاه حوزه و دانشگاه.
۱۷. ورسلی، پیتر (۱۳۷۸)، **نظم اجتماعی در نظریه‌های جامعه‌شناسی** (مجموعه علوم اجتماعی: ۴). ترجمه سعید معیدفر، تهران، تبیان.

18. Clinard, Marshall B., Robert F. Meier (2010). **Sociology of Deviant Behavior**. Belmont, CA, Wadsworth Cengage Learning, 14th ed.
19. McLaughlin, Eugene, John Muncie (eds.) (2001). **Sage Dictionary of Criminology**. London, Sage Publications.
20. Ritzer, George (ed.) (2007). **The Blackwell Encyclopedia of Sociology**. Oxford, Blackwell Publishing Ltd.
21. Rock, Paul (2001). 'Deviance'. in A. Kuper & J. Kuper (eds.). **The Social Science Encyclopedia**. New York, Routledge. 2nd ed. Pp. 182-185.